

В'ячеслав КОРНІЄНКО (Київ)

ТОПОНІМИ У ГРАФІТІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ XI–XVII СТОЛІТЬ

При вивченні епіграфічних пам'яток доволі важливим дослідницьким завданням є встановлення закономірностей та індивідуальних особливостей побудови їх текстової частини. Адже, незважаючи на певну структурованість традиційних формул молитовних чи пам'ятних написів, автори графіті не завжди дотримувались чітких рамок, випускаючи окремі компоненти або додаючи інші, звужуючи або розширюючи текст. Одним із важливих завдань епіграфіки є аналіз тих принципів та пріоритетів відбору інформації, якими керувались та яких дотримувались самі автори графіті. У статті нами зроблено спробу на підставі вивчення графіті Софії Київської встановити, наскільки часто авторами вживаються топоніми, проаналізувати частоту їх включення до тексту.

Дослідження здійснено на матеріалах понад 7000 софійських графіті XI – початку XVIII ст., що досліджувались протягом 2006–2012 рр. Топоніми, на які ми звертаємо увагу в дослідженні, умовно розділені на три категорії. До першої відносимо назви *територій великих етнічних утворень та держав*, до другої – *назви поселень*, до третьої – *назви місцевостей*.

1. Назви великих етнічних утворень та держав

Серед епіграфічних пам'яток Софії Київської топонім Русь зустрічається тричі, в одному випадку як іменник в титулі митрополита, у двох інших – як утворений від цього топоніма прикметник у титулах князів. Тобто в усіх трьох випадках слово вжито у значенні землі, приналежної Руській державі, що відповідає частоті та етимології його вживання у літописах¹.

Один з цих написів² виконаний у вімі головного вівтаря, його збереженість досить добра, всі складові впевнено читаються³: Пре(сва)ценному

¹ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Авт. кол. І. М. Железняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко, О. С. Стрижак; відп. ред. О. С. Стрижак. – К., 1985. – С. 117–128.

² *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. – К., 1966. – Вып. I. – С. 102–103, табл. LXI, 1; LXI, 2. Запропоноване С. Висоцьким прочитання першого слова було відкориговане В. Яніним, який визначив неправомірність ідентифікації першої літери як “г” та необхідність її прочитання як “п”: *Янин В. Л.* Эпиграфические заметки // Вопросы языкознания. – 1992. – № 2. – С. 24. Сучасні дослідження підтвердили правильність запропонованої коректури.

³ Згідно з прийнятою нами методикою (*Корнієнко В. В.* Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). – К., 2010. – Ч. I: Приділ св. Георгія Великомученика. – С. 6–7) під час

митрополит(у) Феогностъ всеа Руси мно(га) лѣт(а) (“Преосвященному митрополиту Феогносту всея Руси многая літа”). Митрополит Феогност вперше згадується у літописі під 1328 р.: Того же лѣта пресвященный Феогнастъ, митрополитъ Грекъ Киевский и всеа Руси, приде въ Новгородъ⁴. Як свідчать літописні дані, митрополит Феогност брав досить активну участь у церковно-політичному житті своєї митрополії впродовж майже чверті століття, до самої смерті 11 березня 1352 р.⁵ Найвірогідніше, графіті виконане в Софії Київській між 1329–1333 рр., коли, відповідно до літописних даних⁶, митрополит Феогност перебував у південних землях Русі, в тому числі й у центрі митрополії Києві.

Виконане у центральній наві графіті про поховання Всеволода Ярославича здавна привертало увагу дослідників. Пропонований С. Висоцьким⁷ варіант прочитання тексту, послуговуючись опублікованими дослідником фотографіями та прорисовками, коригували В. Орел та А. Кулик⁸, а також А. Залізник⁹. Розбіжності в плані прочитання та ідентифікації окремих складових графіті доволі численні, однак в цілому на зміст тієї частини фрази, в якій міститься титул князя Всеволода, вони не вплинули. Їх аналізові присвячено нашу окрему публікацію¹⁰. Відповідно до результатів сучасних досліджень текст графіті виглядає таким чином: /вз в/¹¹ Вз великыи четверг(з) рака положена вы[с]ть. Ото Андраа русьскыи кзназъ благы. А Дмитръ џ(а)лъ отроуцькъ его¹² м(ѣ)с(а)ца априла въ і[д]. А ве се[реде оу]мърлъ п[о]

реконструкції текстів використовуються чотири види дужок. У квадратних подаються втрачені внаслідок пошкоджень тиньку літери, у круглих – помилково або спеціально пропущені автором, у тому числі й при скороченні слів, у фігурних – реконструйовані за змістом слова або доповнення незакінчених слів, у скісних – випадкове подвоєння літер, обумовлене ушкодженням шпугатурки в процесі видряпування літери й необхідністю її додаткового написання.

⁴ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 2000. – Т. X: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью: (С прил. извлечений из монографии Б. М. Клосса “Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков”). – С. 201.

⁵ Там само. – С. 202–226.

⁶ Там само. – С. 203–206.

⁷ Висоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской... – С. 18–24, табл. V; VI. 14.

⁸ Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити // Археология. – 1995. – № 1. – С. 127–128.

⁹ Залізник А. А. К изучению древнерусских надписей // Янин В. Л., Залізник А. А., Гиптус А. А. Новгородские грамоты на бересте: (Из раскопок 1997–2000 гг.). – М., 2004. – Т. XI. – С. 258–262.

¹⁰ Корнієнко В. В. Графіті зі згадкою Всеволода Ярославича в світлі нових епіграфічних досліджень в Софії Київській // Видубицький Михайлівський монастир – погляд крізь віки: Зб. матер. наук. конф., присвяченої 940-літтю Свято-Михайлівського Видубицького монастиря: (Київ, 17 вересня 2010 р.). – К., 2010. – С. 365–367; Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). – К., 2011. – Ч. III: Центральна нава. – С. 101–103, табл. CLXI.

¹¹ Привертають до себе увагу три літери над початком верхнього рядка. Автор запису дружинник Дмитро з якихось причин кинув видряпувати текст в цьому місці й розпочав новий рядок.

¹² В. Орел та А. Кулик реконструювали цей фрагмент як Дмитръ џлъ отроуцькѣту та тлумачили як такий, що Дмитро писав покаяння: Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити. – С. 128. Пізніше С. Висоцький прийняв цю версію, лише з тою поправкою, що слово каета в даному тексті має значення не “покаяння”, а “жаль” чи “скорбота”: Висоцький С. О. Декілька зауважень до “нотаток про давні київські графіті” // Археология. – 1998. – № 3. – С. 131–132; його ж. Київська писемна школа X–XII ст.: (До історії української писемності). – Львів; К.; Нью-Йорк, 1998. – С. 141–143.

овѣ[дѣ]¹³ (“У в.../ У великий четвер рака поставлена була. Для Андрія, руського князя благого. А Дмитро писав, дружинничок його, місяця квітня у 14-те. А був середою помер по обіді”). С. Висоцький звернув увагу на стилістичну близькість повідомлення графіті до літописної статті: *преставися великий князь Всеволод, сынъ Ярославль, внукъ Володимеръ, мѣсяца априля въ 13 день, а погребенъ бысть 14 день недѣли сущи тогда страстнѣи и дни сущю четвѣрку, в онъ же положенъ бысть в гробѣ в велицѣи церкви святѣя Софѣя*¹⁴. Тож цілком очевидно, що запис виконано 14 квітня 1093 р. князівським дружинником Дмитром, вірогідно, невдовзі після поховання Всеволода у Софійському соборі.

Інше графіті знаходиться на північних хорах Софії Київської¹⁵, його текст піддався незначним кореляціям у плані написання закінчення саме прикметника: *русьскѣи* (С. Висоцький), *русьскѣи* (Б. Рибаків¹⁶ та В. Німчук¹⁷) або *русьскѣи* (А. Залізник¹⁸). Проведені нами новітні дослідження цього напису дозволили встановити, що у прочитанні прикметника мав слухність А. Залізник. Відповідно до сучасних даних текст виглядає таким чином: Г(оспод)и помози рабѣ своен Олисаѣ С(ва)топлѣчи матери русьскѣи княгини а азъ доп(и)с(а)лъ сыны С(ва)топлѣчи (“Господи, помози рабі своїй Олісаві, Святополчій матері, руській княгині. І я дописав синів Святополчих”). На сьогоднішній день в історіографії існують дві версії щодо особи “руської княгині Олісаві”. С. Висоцький вважав, що напис Олісави зроблений до 1107 р. матір’ю київського князя Святополка Ізяславича. Сучасні дослідження цього та іншого записів, що входять до “групи графіті Олісаві”, дозволили ототожнити Олісаву з матір’ю київського князя Святополка Володимировича та віднести час виконання графіті до 1019 р.¹⁹

Два наступні топоніми цієї категорії, що розглядаються нижче, стосуються територіальних та державних утворень поза межами Русі.

¹³ Прикметно, що інший автор софійського графіті про смерть Всеволода Ярославича також підкреслив, що князь помер саме після обіду. Див.: *Корнієнко В. В.* Нова знахідка графіті зі згадкою Всеволода Ярославича у Софії Київській // *Праці Центру пам’яткознавства*: Зб. наук. пр. – К., 2011. – Вип. 20. – С. 330–334.

¹⁴ *Бугославский С. А.* Текстология Древней Руси. Повесть временных лет. – М., 2006. – С. 238.

¹⁵ *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской... – С. 73–80; табл. XXIX; XXX.; 20.

¹⁶ *Рыбаков Б. А.* Русские датированные надписи XI–XIV веков // *Свод археологических источников*. – М., 1964. – Вып. Е 1-144. – С. 16.

¹⁷ *Німчук В. В.* [Рец. на:] *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Выпуск I. К.: Наукова думка, 1966, 239 с. // *Мовознавство*. – 1967. – № 2. – С. 89; 21.

¹⁸ *Залізник А. А.* К изучению древнерусских надписей. – С. 282.

¹⁹ Мета та обсяги даної статті не дають змоги висвітлити розлогу аргументацію нашої концепції, з якою можна ознайомитись у таких виданнях: *Нікітенко Н., Корнієнко В.* Графіті “групи Олісаві” на північних хорах Софії Київської // *Пам’ятки України: історія та культура*. – 2008. – № 1 (158). – С. 19–29; *Нікітенко Н., Корнієнко В.* Найдавніші графіті Софії Київської та її датування // *Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури*. – К., 2008. – Вип. 7: До ювілею професора Василя Іринарховича Ульяновського. – С. 365–399; *Нікітенко Н. М., Корнієнко В. В.* Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору // *Пам’ятки Національного заповідника “Софія Київська”*: культурний діалог поколінь: Матер. IV міжнар. наук. конф. “Софійські читання” (Київ, 25–26 жовтня 2007 р.). – К., 2009. – С. 417–443; *Нікітенко Н., Корнієнко В.* Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания. – К., 2012. – С. 160–188.

У західній внутрішній галереї на фресці з образом св. Ефіопа виконав своє молитовне звернення кухар князя Бориса В'ячеславича (початок 1050-х років – 1078). Текст молитви виглядає таким чином: Г(оспод)и п[о]мози рабу своєму Осьєви ов[о] и п[ь]салъ идѣ въ ѣмь Борисъвъ поваръ Вѣчъ[с]л[ави]ча (“Господи, поможи рабу своєму Осієві, який писав це, йдучи в ємь, повару Бориса В'ячеславича”). У молитовному зверненні Осієві вжитий утворений від етноніма топонім *ѣмь*²⁰ – землі фінської народності хяме (ємь), що мешкала на північ від Фінської затоки²¹. Вони потрапили до кола територіальних зазіхань Русі за правління Ярослава Мудрого, перший відомий за літописними даними похід відбувся у 6550 (1042) р. на чолі з сином Ярослава Володимиром, дядьком згаданого у написі Бориса В'ячеславича: В ѣто ѡбѣ . Идѣ Володимиръ снъ Ярослава на ѣмь . и повѣди на²². Подальші походи на ємь регулярно згадують новгородські літописи, наприклад, під 6631, 6650, 6657, 6694, 6699, 6735, 6736 рр. і далі²³, згадка ж цього топоніма в епіграфіці Києва наразі унікальна, особливо в контексті того, що похід на ємь, який знайшов відображення в графіті, не згадується в літописах²⁴.

Ще один “віддалений” від теренів Русі топонім (точніше два – першої та другої категорій) згадується у графіті другої половини XIII – першої чверті XIV ст., що виконане у вітварній частині приділа св. Іоакима та Анни²⁵. Напис доволі сильно пошкоджений, в середній частині реконструювати текст не вдається: М(ѣ)с(а)ца иѣна въ [·] з ·· Манѣил[ъ] монито[ре Васи]лѣа Цѣприотъ стра[ны] ... [в]дѣша {изъ} тор[га] семсот[ъ] рь[за]нь (“Місяця червня у 7-ме Мануїл керівник Васілея Кіпріотів країни ... дав з торгу сімсот резан”). Як бачимо, в означеному тексті вжито назву державного утворення – країна Кіпріотів, та назву міста – Василей.

Звертає на себе увагу позначення терміна країна Кіпріотів латиничним *Zurpıot*, а не грецьким *Κύπριος*. Зважаючи на палеографічне датування напису, така назва є цілком логічною. Адже в цей час на теренах острова існувало латинське Кіпрське королівство династії Лузиньянів (1192–1489), де доволі сильні позиції займали генуезці та венеціанці²⁶, які вели жваву торгівлю в районах Середземного та Чорного морів. Ймовірно, через одну з таких розташованих у Криму північнопричорноморських факторій Мануїл, подібно візантійцям, дістався Києва. На те, що мешканці острова відвідували генуезькі факторії Криму, вказує факт згадки у 1289 р. в Кафі кіпріота в ролі

²⁰ У тому ж контексті в літописах вживається етнопонім “Русь”.

²¹ Финно-угры и балты в эпоху средневековья / Отв. ред. В. В. Седов. – М., 1987. – С. 8–9, карта 1.

²² ПСРЛ. – М., 2001. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – Стб. 153.

²³ Там само. – М., 2000. – Т. 3: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С. 21, 26, 28, 38, 29, 65; Т. 4, ч. 1: Новгородская четвертая летопись. – С. 143, 151, 152, 204.

²⁴ Корнієнко В. В. Новое свидетельство русско-финских контактов XI в. // Проблемы истории и археологии Украины: Матер. VIII Междунар. науч. конф.: (Харьков, 9–10 ноября 2012 г.). – Харьков, 2012. – С. 69.

²⁵ Корнієнко В. В. Нове свідчення русько-кіпрських торгівельних контактів XIII–XIV ст. // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2013. – Вып. X. – С. 333–339.

²⁶ Ближнюк С. В. Торгово-экономические отношения Кипра с государствами Средиземноморья в 1192–1373 гг. // Византия. Средиземноморье. Славянский мир: К XVIII Международному конгрессу византистов. – М., 1991. – С. 50–81.

свідка у справі²⁷. Щодо ролі пошкодженої назви міста, то вона у цьому написі має збережене закінчення –лѣа, що у родовому відмінку буде правильним тільки в тому випадку, коли в називному відмінку матиме закінчення –ѣи і це слово буде чоловічого роду й міститиме, відповідно до наявного місця на фресці, сім або вісім знаків. Таким вимогам повністю відповідає назва міста Василѣи. По-перше, в родовому відмінку воно складатиметься з семи літер, три з яких збереглися, а чотири, місця для реконструкції яких достатньо на стіні, були знищені вибоєм. По-друге, в родовому відмінку місто Василѣи матиме таке саме закінчення, як і в графіті. Населений пункт з такою назвою на Кіпрі згадує у своїх подорожніх нотатках прочанин Василь Григорович-Барський, поруч з цим містом знаходився давній монастир св. Параскеви²⁸.

Отже, як бачимо, вживання назв територій великих етнічних утворень та держав було доволі рідкісним явищем у софійській епіграфіці, маємо тільки п'ять таких епізодичних випадків.

Сталої системи вживання в написах топоніма першої категорії Русь або утвореного від нього прикметника руський наразі не простежується.

Як вказує С. Висоцький, титул “митрополит всея Русі” виник у XIV ст.²⁹. Це підтверджує і факт його відсутності в записках XI, XII та XIII ст. зі згадками митрополитів Іларіона, Никити та Михаїла³⁰, а також Кирила³¹. У написі про поховання Всеволода титул “руський князь” вжито вочевидь тому, що автором графіті був приналежний до малої дружини князя Дмитро. На цю думку принаймні нашттовує те, що в багатьох записках зі згадками князів, у тому числі й великих київських³², це словосполучення не вживається. Натомість в написі Олісави титул “руська княгиня” вжито автором з метою підтвердження легітимності правительки-регентші при своєму малолітньому онуку Михайлі Святополковичі, адже, як показали наші дослідження, графіті цієї групи є своєрідною декларацією прав династії Святополка I на київський стіл³³.

Щодо двох інших написів, то сама структура тексту вимагала уточнення за допомогою топонімів. Зокрема, Осія прохав Господньої допомоги у зв'язку з участю у військовій виправі, тож уточнив, куди саме спрямована остання.

Що ж до випадку із написом Мануїла, який вніс до Святої Софії пожертву в сумі сімсот ризан, авторові необхідно було навести більш чіткі відомості щодо особи жертводавця, адже останній не був ані мешканцем Русі, ані підлеглим руського князя.

²⁷ Там само. – С. 68–69.

²⁸ *Григорович-Барський В.* Мандрі по Святих Місцях Сходу з 1723 по 1747 рік / Пер. з давньоукр., післям. і прим. П. Білоуса; передм. О. Субтельного; за ред. М. Москаленка. – К., 2000. – С. 385–386.

²⁹ *Висоцький С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской... – С. 103.

³⁰ Див.: *Корнієнко В. В.* Фрагменти “Літопису Софійського собору”: три графіті у приділі свв. апостолів Петра і Павла зі згадками митрополитів XI–XII ст. // *Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів.* – К., 2010. – Т. 20. – С. 27–38.

³¹ *Висоцький С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской... – С. 95.

³² Див., напр., запис про “Мир на Желяні” (№ 5), або графіті про поховання Ярослава Мудрого (№ 8), чи згадки про князя Святополка (№ 6 та № 9): *Висоцький С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской... – С. 24–37, 39–45.

³³ *Нікітенко Н. М., Корнієнко В. В.* Графіті “групи Олісави”... – С. 19–29.

2. Назви поселень

На відміну від топонімів попередньої категорії, графіті з назвами поселень зустрічаються порівняно частіше.

У центральній наві собору на фресці з образом невідомого святого виявлені два давньоруські написи, тексти яких містять прикметники, утворені від топонімів. Один з них був опублікований С. Висоцьким³⁴, його текст, відповідно до сучасних досліджень³⁵, реконструюється таким чином: [Г](оспод)и помози [р]абѹ своему Луць владычину дяку Туровьскаго (“Господи, поможи рабу своєму Луці, владикиному дяку Турівського”). Привертає увагу неузгодження відмінків у фразі владикиному дяку Турівського. С. Висоцький, з яким ми погоджуємось, при публікації зазначав, що останнє слово, вочевидь, було дописане по завершенні основного тексту тим же Лукою, однак стосується владики: таким чином Лука пояснив, що він є дяком саме Турівського єпископа. На жаль, ім'я владики автор молитви не вказав. Відповідно до палеографії складових графіті, його найімовірніше виконано у третій чверті XII – на початку XIII ст. За цей проміжок часу маємо відомості про трьох осіб, які перебували на єпископській кафедрі у Турові: Георгія (1150-ті – 1160-ті), Кирила II (кінець 1160-х – до 1182 р.) та Лаврентія (згад. під 1182 р.)³⁶. Проте ми не можемо встановити, до штату якого з єпископів входив Лука, рівно як функції, які на нього покладались.

Другий виявлений на цій фресці напис читається таким чином³⁷: Г(оспод)и помози рабѹ своему [Ф]ом[е] у[глич]зскамоу попину (“Господи, поможи рабу своєму Фомі, угличському попину”). На підставі палеографічних ознак графіті датується в межах другої чверті – середини XII ст. Графіті доволі цікаве тим, що є однією з найраніших згадок Углича Поля, адже в літописах у XII ст. Углич згадується під 1149 р. у зв'язку з походом Ізяслава та Ростислава Мстиславичів у володіння Юрія Долгорукого, потім – тільки на початку XIII ст.³⁸

У західній внутрішній галереї С. Висоцький виявив пам'ятний напис чернігівця Іони³⁹: Се азъ г[р]ѣшньни р[аб]ь с(ва)то(и) Козма и Дамианъ Иона ис Үрьнигова пришьдо. Аминъ (“Це я, грішний раб, святий Козьма та Даміян, Іона, з Чернігова що прийшов. Амін”). На підставі сукупності палеографічних ознак, насамперед нахиленої праворуч є, прямолінійної ρ з округлою петлею та ш з платформою над рядком вірогідний час появи графіті визначається кінцем XI – першою третьою XIII ст. Незважаючи на близькість Чернігова

³⁴ *Висоцький С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской: (По материалам граффити XI–XVII вв.). – К., 1976. – С. 84–86, табл. LXXXII, 1; LXXXIII, 1. Оpubлікований текст коригував А. Залізник: *Залізник А. А.* К изучению древнерусских надписей. – С. 283.

³⁵ *Корнієнко В. В.* Корпус графіті Софії Київської... – К., 2010. – Ч. 2: Приділ свв. апостолів Петра і Павла. – С. 62–63, табл. ХСVII.

³⁶ *Щапов Я. Н.* Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – М., 1989. – С. 208–209.

³⁷ *Корнієнко В. В.* Корпус графіті Софії Київської... – Ч. 2. – С. 72, табл. CVIII, 2.

³⁸ *Томсинский С. В.* Угличе Поле в IX–XIII веках. – СПб., 2004. – С. 34–37.

³⁹ Напис був опублікований С. Висоцьким: *Висоцький С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской... – С. 101–103, табл. СХ; СХI. Прочитання коригував А. Турілов: *Турілов А. А.* Заметки о киевских граффити // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – М., 2000. – С. 47–49. Текст публікується відповідно до результатів сучасних досліджень.

до Києва та часте вживання його назви у літописах⁴⁰, у софійській епіграфіці такий текст зустрічається один раз.

Двічі наштовхуємося на назву розташованого неподалік від Києва міста Білгорода⁴¹, що часто потрапляла на сторінки літописів⁴². В обох випадках ці згадки торкаються духовних осіб, причому обидва графіті виконані на фресці з образом св. Онуфрія у колишній південній зовнішній галереї собору.

В одному з текстів⁴³ повідомляється про смерть білгородського єпископа Луки: М(ѣ)с(а)ца авѣроуста въ ѣв престависа рабъ Б(о)жии Лѣка, еп(и)с(ко)пъ бл(а)женнии Блогородъскыи (“місяця серпня у 22-ге преставився раб Божий Лука, єпископ блаженний Білогородський”). Публікатор напису С. Висоцький звернув увагу на те, що Білгородський єпископ Лука згадується у літописних статтях за 1088 та 1089 рр.⁴⁴. Відповідно до текстологічного аналізу дослідник датував графіті рубежем 80-х – 90-х років XI ст., що не суперечить палеографії.

Поруч виконано молитву⁴⁵ іншої духовної особи з Білгорода: С(ва)тѣи Онуѣриу[с] помилуи ма раба своего прозвитерѣца Аврама по(па) Бѣлогородскаго с(вата)[г]а Иоана Златоустаго (“Святий Онуфрій, помилуй мене, раба свого, прєсвїтерѣца Авраама, попа Білогородського (церкви) святителя Іоанна Златоустого”). За формою написання а з округлою петлею та покриттям, в, и, л, м, н, о, у, ц, ѣ та ѧ з покриттям, нахиленої праворуч з із розвилкою, прямолінійної р з петлею кутом вгору та w без підйому у середній частині графіті датується у межах кінця XI – початку XIII ст.

Двічі також зустрічається назва більш віддаленого від центру митрополії міста Полоцька, в обох випадках – для зазначення місця походження авторів.

Текст одного з них, опублікованого С. Висоцьким⁴⁶, читається таким чином⁴⁷: Воїнегъ ѡ(а)лѣ Жураговиць полоцанинѣ (“Воїнег писав, Журягович, полочанин”). На підставі палеографічних ознак, таких як в з переломом при щоглі, прямолінійної р з петлею кутом вгору та ц, що повністю знаходиться у рядку, графіті слід датувати у межах останньої третини XII – початку XIII ст.

Неподалік виявлено напис, виконаний іншим мешканцем Полоцька: Г(оспод)и помози рабу сво[є]му Дѣмитру и С(ва)т(а) Софїе. Гост[а]та ѡ(а)лѣ[ѣ] полоцанин (“Господи, помози рабу своєму Дмитру, та Свята Софіє. Гостята писав, полочанин”). За формою написання в з петлею кутом вперед, в з округлою нижньою петлею, прямолінійної р з петлею кутом вгору графіті вірогідно датувати у межах середини XII ст.

⁴⁰ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – С. 173–174.

⁴¹ Нині – городище в с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну.

⁴² Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – С. 27–28.

⁴³ Опубл.: *Висоцький С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской... – С. 45–47. Прочитання коригував А. Залізник: *Залізник А. А.* К изучению древнерусских надписей. – С. 281. Текст публікується відповідно до результатів сучасних досліджень.

⁴⁴ ПСРЛ. – М., 2001. – Т. II: Ипатьевская летопись. – Стб. 199.

⁴⁵ Опубл.: *Висоцький С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской... – С. 74–75, табл. LXIX, 1; LXX, 1. Прочитання коригував А. Турілов. *Турілов А. А.* Заметки о киевских граффити. – С. 38. Текст публікується відповідно до результатів сучасних досліджень.

⁴⁶ *Висоцький С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской... – С. 59, табл. XXV, 1; XXVI, 1. Прочитання коригували В. Орел та А. Кулик: *Орел В., Кулик А.* Заметки о древних киевских граффити. – С. 131.

⁴⁷ Текст публікується відповідно до результатів сучасних досліджень.

Ще один представник не Київського князівства, а далекої Тмуторокані молився у Софійському соборі, про що залишив напис⁴⁸ на фресці св. Онуфрія: Дѣдильце касожичъ тѣмтуторокан[инъ]. Ида ѿ сватыхъ азъ во Г(оспод)и чюю прити къ тебѣ на възкръшеннѣ. Ох д(у)ше моя (“Дедильце касожич тмутороканин. Йдучи від святих я ж бо, Господи, бажаю прийти до Тебе на воскресіння. Ох, душе моя”). Палеографічні особливості, насамперед, написання а з видовженою спинкою, в, в, ъ, ь та ѣ з петлею кутом вперед, прямолінійної р з петлею кутом вгору, ц, яка повністю знаходиться у рядку, ш з платформою над рядком та ы з середньою перемичкою, свідчать, що вірогідний час появи графіті визначається серединою XII ст.

Інший напис, виявлений С. Висоцьким⁴⁹ на цій же фресці, виконаний досить упевненою рукою, літери видряпані подвійними рисками, перша має вигляд ініціала: вѣатъ Кюшъ попинъ бѣловѣжъскыи ~ бакачу а сї иванучю рабы Божи(и) ѿлъ ти алъ тї алъ бабу ~ (“забитий Кюш, попин біловезький. Бякачу а ще Іванучу, рабам Божим, мав, ти мав, ти мав бабу”). На підставі палеографічних ознак, таких як а з видовженою спинкою, ж у вигляді неповного жука, прямолінійної р з петлею кутом вгору, ч у вигляді бокальчика та ы з високою перемичкою час появи графіті визначається у межах другої чверті XII – початку XIII ст.

С. Висоцький⁵⁰ присвятив доволі розлогу розвідку щодо населеного пункту з назвою Біла Вежа, звідки міг походити попин Кюш: окрім Саркела – Білої Вежі на Дону, за літописними даними відомі ще два поселення зі схожими назвами, одне знаходилось у Чернігівському князівстві, друге – у Переяславському⁵¹. Доволі приманливим було б ототожнити згадувану в написі Білу Вежу з хазарською фортецею Саркелом, тим більше, що в нашому розпорядженні наявні археологічні матеріали (натільні хрести, енколпіони, фундаменти храму в північній частині городища), які вказують на мешкання тут доволі численної християнської громади⁵². Однак навряд чи смерть попина у далекому Саркелі спонукала автора виконати на фресці напис. Скоріше за все, згадуваний у графіті попин походив з Білої Вежі Чернігівського чи Переяславського князівств.

В епіграфічних пам'ятках XVI–XVII ст. утворені від назв міст топоніми зустрічаються частіше. Це переважно вірменомовні графіті, зосереджені у вівтарній частині приділа св. Антонія та Феодосія (східна частина колишньої південної внутрішньої галереї) на фресці XII ст.; у кінці XV – на початку XVII ст. ця частина Софійського собору була передана вірменській громаді Києва для проведення тут богослужінь⁵³. Вірменські графіті досліджувались

⁴⁸ Опубл.: *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской... – С. 59–60, табл. LIV; LV, 1. Прочитання коригував А. Залізник: *Залізник А. А.* К изучению древнерусских надписей. – С. 256–257. Текст публікується відповідно до результатів сучасних досліджень.

⁴⁹ *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской... – С. 63–67, табл. LX, 1; LXI, 1. Текст публікується відповідно до результатів сучасних досліджень.

⁵⁰ Там само. – С. 65–66.

⁵¹ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – С. 26.

⁵² *Плетнева С. А.* Древнерусский город в кочевой степи (опыт историко-стратиграфического исследования) // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Supplementum. – Симферополь, 2006. – Вып. 1. – С. 117.

⁵³ Докладніше див.: *Корниенко В., Остапчук Н., Колодницький Л.* История реставрации, перестроек и изменений функционального назначения восточной части южной внутренней

Г. Григоряном за участю С. Сагумяна, результатам дослідження присвячено окрему публікацію⁵⁴, яка, щоправда, залишається відомою лише вузькому колу фахівців. Серед 24-х опублікованих вірменських написів десять містять у тексті назви міст або прикметники, від них утворені. Їх переклад та нумерація подаються за Г. Григоряном:

№ графіті	Текст
1	“Я, Григор, онук Аракела, приїхав у Манкрман у році 1020-му [1571] ... у день Вознесіння”.
4	“Я... Тер-Матос з міста Сіса...”.
5	“Я, Хачатур, на прізвисько Кафаці [тобто Кафський], син Пігтая, батько Усеба, слуга Ісуса Христа, року 1026-го [1577] приїхав у Манкрман. Амінь”.
7	“Я, Андріас, з міста Кам’янець”.
13	“Я, Айрік, з Кафи, син тер-Баба. Року 1026-го [1577]”.
11	“Я, Нікос, приїхав служити з Сиїана ⁵⁵ . Року 956-го [1507]”.
17	“Я, Мутах, слуга Божий з Сіса. Року 994-го [1545]”.
18	“Я, Мкртчич, ієромонах, приїхав у Манкрман року 1056-го [1607]”.
20	“Я, єпископ Акоб, приїхав у Манкрман року 1106-го [1657]”.
23	“Я, московський вершник, приїхав...”.

Як бачимо, вірменські написи Софії Київської, що датуються у межах початку XVI – початку XVII ст.⁵⁶, залишені представниками різних соціальних станів. Доволі цікавим є те, що в написах фігурує вірменська назва Києва – Манкрман, яка зустрічається в низці написів для позначення пункту прибуття вірмен. З назв інших міст подибуємо Кафу (Феодосію), Кам’янець (Кам’янець-Подільський), Москву, Сіс (місто у Кілікії) та, ймовірно, Ісфаган (місто в Ірані).

Порівняно рідше місце свого походження або служіння виказували автори латиномовних графіті Софії Київської.

Два написи XVI–XVII ст. виявлені в головному вівтарі Софійського собору на мармурових плитах декоративного панно над синтроном.

Перший виконано німецькою мовою⁵⁷, його текст читається таким чином: Maximilian Naringer. 1584 Ja(h)r. Aus Steyer (“Максиміліан Нарінгер. 1584 рік.

галереи Софии Киевской // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. – К., 2012. – Вип. II: Збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналова (1862–1939 рр.). – С. 208–235.

⁵⁴ Григорян Г. Армянские надписи Киевского собора святой Софии // Вестник общественных наук. – Ереван, 1979. – № 4. – С. 85–93.

⁵⁵ Оскільки слово пошкоджене, Г. Григорян пропонує два можливі варіанти тлумачення цієї географічної назви: або Ісфаган в Ірані, або як Софія: Там само. – С. 91, прим. 30.

⁵⁶ Корнієнко В. В. Вірменські графіті на стінах Софії Київської та деякі питання розташування й часу функціонування “вірменської каплиці” // Культура і мистецтво вірменської діаспори в Україні: Матер. міжнар. наук.-практ. конф.: (Львів, 19–20 листопада 2011). – Львів, 2012. – С. 54.

⁵⁷ Сінкевич Н. О., Корнієнко В. В. Латиничні графіті XVI–XVII ст. Софії Київської: до питання класифікації та атрибуції написів // Труды Київської Духовної Академії. – 2009. – Число 5: Спец. вип., присвячений 300-літтю з дня упокоєння гетьмана Івана Мазепи: Матер. наук.-практ. конф. “Гетьман Іван Мазепа – будівничий Української Православної Церкви”: (Київ, 22–23 вересня 2009 р.). – С. 167, табл. XLI; Корнієнко В. Корпус графіті Софії Київської... – Ч. 3. – С. 81, табл. CXXXVI, 1.

Зі Штайра”). Автор напису вказав, що він походить з австрійського міста Штайр (нім. Steyr). Як припускаємо, Максиміліан був найманцем та входив до залоги київського замку⁵⁸.

Інший напис виконаний польською мовою, його текст виглядає наступним чином: Jan z Lys (“Ян з Ліс”)⁵⁹. У Речі Посполитій існувало декілька поселень з назвою Ліс (Lis)⁶⁰, тож важко встановити, звідки саме походить автор напису на мармуровій плиті декоративного фриза над синтроном.

Ще два подібні написи виявлені на фресках приділа св. Іоакима та Анни. Один з них виконаний на фресці з образом св. Сави Освяченого, його текст читається таким чином: P(ater) Prokor X(iąd)z Dołepolsky (“Отець Прокіп, священник Долепольський”). Вірогідно, він був служителем церкви у розташованому неподалік від Варшави поселенні Дольне Поле (Dolne Pole) Соколовського повіту Мазовецького воєводства⁶¹.

Інший напис виконаний на фресці з образом св. Димитрія Солунського, його текст, незважаючи на пошкодження, читається таким чином: Jan J[a]rosze[w]ycz z Torgowic (“Ян Ярошевич з Торговиць”). На жаль, ми не можемо чітко визначити, про яке саме містечко йде мова, адже у Речі Посполитій існувало кілька поселень з назвою Торговиця або Торговиці⁶². Втім, більш вірогідно, що автор напису походив з Торговиць на Волині, що були волосним центром Луцького повіту⁶³.

В одному випадку маємо кириличний напис XVII ст., виявлений у західній внутрішній галереї Софійського собору на фресці з образом св. Козьми, його текст читається таким чином: Был(и) во с(ва)тои Софїи мон(а)хи Карїѡн(ъ) и Давыд(ъ) Густынци. Монахи вказали місце свого служіння – Густинський монастир, що знаходився на острові у долині р. Удай, яка поросла густим лісом⁶⁴.

Отже, як бачимо, вживання назв поселень, порівняно з назвами великих етнічних утворень та держав, у софійській епіграфіці зустрічається значно частіше, причому для написів XVI–XVII ст. кількість випадків із вживанням у тексті топонімів зростає.

Топоніми, утворені від назв населених пунктів, вживаються як щодо світських, так і духовних осіб, причому в останньому випадку топонім вживається тільки як прикметник. Серед написів XI–XV ст. приблизно порівну вживаються топоніми як близьких до Києва населених пунктів (двічі –

⁵⁸ Там само. – С. 349.

⁵⁹ Там само. – С. 85, табл. СХХХІІІ, 3.

⁶⁰ Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich / Wyd. pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – Warszawa, 1884. – Т. V. – S. 297–298. Режим доступу: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_V.

⁶¹ Там само. – Warszawa, 1881. – Т. II. – S. 102. Режим доступу: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_II.

⁶² Там само. – Warszawa, 1892. – Т. XII. – S. 169–172. Режим доступу: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII; *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихя. – Біла Церква, 2005. – С. 284–285.

⁶³ Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підг. В. Кравченко. – К., 2005. – С. 133.

⁶⁴ Летописец о первом зачатии и создании святой обители монастыря Густынского, святой живоначальной Троицы, храма общежительного, в лето бытия мира 7108, от воплощения же Бога слова в тысяча шестисотое, месяца мая пятого дня // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1848. – С. 3–4.

Білгород, Чернігів, Біла Вежа Чернігівського або Переяславського воєводства), так і віддалених (двічі – Полоцьк, Угличе Поле, Турів, Тмуторокань). Прикметно, що більшість записів виконана на фресці з образом св. Онуфрія у колишній південній зовнішній галереї (шість графіті) та на сусідній фресці з образом невідомого святого у західній внутрішній галереї поруч. Досліджуючи програмні засади розташування цього образу в Софії Київській, Н. Нікітенко зазначала, що розміщення графіті авторства представників різних земель Русі саме у цьому місці можна пояснити тим фактом, що з вітхозавітних часів подорожнім та прибульцям з далеких країн під час відвідування Єрусалимського храму належало перебувати у його зовнішньому дворі, що асоціювалось у християнській традиції з папертю храму, де, власне, і знаходиться фресковий образ св. Онуфрія⁶⁵.

Вивчення особливостей вживання утворених від топонімів прикметників у титулатурі духовних осіб дало досить цікаві результати щодо визначення місця у давньоруській церковній ієрархії священнослужителів, які в графіті йменуються “попинами” – біловезьким та углицьким. Згідно з версією С. Висоцького, цим терміном у давньоруських джерелах називали вихідців з білого духовенства, які посідали високі посади в церковній ієрархії⁶⁶. Як слушно зазначив дослідник, у джерелах єпископів називають за місцезнаходженням кафедри, цього ж принципу дотримувались і автори графіті. Тож цілком вірогідно, що особи, які згадуються під терміном “попинъ”, виконували функції єпископських намісників, тому й іменуються подібно до єпископів. Утім, питання організації церковної влади на місцях потребує додаткового дослідження, у статті на підставі аналізу вживання топонімів у текстах графіті тільки намічено шляхи його можливого вирішення.

Порівняно з написами XI–XV ст., у текстах графіті XVI–XVII ст. топоніми другої категорії вживаються ще частіше, причому це переважно пам’ятні написи. Такі графіті, на нашу думку, слід розцінювати як девоційний акт, що мав на меті підкреслити факт перебування автора у храмі для отримання надії на справдження висловлених тут молитовних сподівань⁶⁷. Показово, що всі ці записи виконані не кирилицею, а латиницею чи вірменським шрифтом. Тобто, за наявними даними можемо виснувати, що в кириличних графіті раннього модерного часу поступово зникає традиція вживання топонімів у текстах.

3. Назви місцевостей

Серед графіті Софії Київської можемо виділити тільки один напис, у якому згадується такий топонім.

Він знаходиться у приділі св. Антонія та Феодосія (у колишній південній внутрішній галереї), його текст читається таким чином⁶⁸: М(Ѣ)С(А)ЦА ДЕКЕМВРА

⁶⁵ Нікітенко Н. Н. Образ св. анахорета Онуфрия Великого в иконографической программе Софии Киевской // Сугдейский сборник. – К.; Судак, 2005. – Вып. 2. – С. 276–284.

⁶⁶ Висоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской... – С. 65.

⁶⁷ Корнієнко В., Сінкевич Н. Написи-графіті XVI–XVII ст. центральної нави Софії Київської як джерело до біографістики та генеалогії // Український археографічний щорічник. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 125.

⁶⁸ Графіті опубліковане С. Висоцьким: Висоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской... – С. 24–34, табл. VII, 1; VIII, 1. Текст коригував А. Залізняк: Залізняк А. А. К изучению древнерусских надписей. – С. 281. Публікується відповідно до результатів сучасних досліджень.

въ ·д· сътвориша миръ на Желяни Святополкъ, Володимиръ и Ольгъ (“місяця грудня у 4-те уклали мир на Желяні Святополк, Володимир та Олег”). С. Висоцький встановив, що згадувана в записі (та неодноразово в літописі⁶⁹) Желянь знаходилась на південний захід від Києва в заплаві річки Либідь, і саме по цій місцевості проходила дорога на Вишгород⁷⁰. Виконання самого запису він відносив до 1097 р.⁷¹.

Не можна оминати увагою ще одне графіті, виконане в Апостольському приділі (колишній південній зовнішній галереї) на фресці з образом св. Онуфрія, – т. зв. “купчої на Боянову землю”⁷², що датується в межах кінця XI – початку XII ст.⁷³. Цей текст виглядає таким чином⁷⁴: М(ѣ)с(а)ца юнара въ ·л· с(в)ат(о)го Ип[ол]нта крила землю княгъин/н/н Боаню Всеволожаа передъ с(в)атоу Софнню передъ погы а тѣ бѣлѣз попинъ ІАкимъ Дъмило, Пателеи Стипъко, Михалько Нѣжьновнѣ[ъ], М(и)х(а)ил(ъ), Данило, Марко, Съмъюнъ, Михал(ъ) Елисавиниць, Иванъ ІАнъчинъ, Тѣдоръ Т/Ѣ/Ѣвѣиновъ, Илъа Копыловичъ, Тѣдоръ Бързатнѣ, а передъ тими послѣхъ кѣпи землю княгыни Боаню всю а вѣдала на неи семьдесятъ гривнъ соболии, а въ томъ дралицъ семьсѣтъ гривнъ.

У тексті напису двічі згадувалась “земля Боянова”, що дало підстави розглядати це словосполучення як топонім. Щоправда під час публікації напису С. Висоцький не зміг локалізувати місцезнаходження “Боянкової землі”. Однак пізніше дійшов висновку, зваживши на приписку XVII ст. в Єрмолаївському списку Іпатіївського літопису – *Коприєвъ конецъ оу Києвъ на Боюни*⁷⁵ – що цю літописну “Боюнь” слід ототожнити зі згаданою у графіті “Боянковою землею”⁷⁶.

⁶⁹ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – С. 59.

⁷⁰ *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской... – С. 29–30.

⁷¹ Б. Рибаків вважав, що “мир на Желяні” був укладений 1104 р.: *Рыбаков Б. А.* Русская эпиграфика X–XIV вв. (Состояние, возможности, задачи) // История, фольклор, искусство славянских народов: Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов (София, сентябрь 1963). – М., 1963. – С. 66.

⁷² *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской... – С. 60–71, табл. XXVIII; XXVIII.

⁷³ Публікатор напису С. Висоцький датував графіті XII ст. Утім, переконливішою видається думка Б. Рибаківа, який на підставі даних палеографії та текстологічного аналізу напису датував його не другою половиною XII ст. (як С. Висоцький), а 1086–1107 рр., ототожнюючи княгиню Всеволожу не з удовою Всеволода Ольговича, а з удовою Всеволода Ярославича (пом. 7 жовтня 1111 р.): *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы и автор “Слова о полку Игореве” – М., 1972. – С. 415–416. Однак маємо зазначити, що цей напис часто привертає увагу дослідників, які наводять різні дати можливого його виконання, проте в межах окресленого Б. Рибаківим чи С. Висоцьким хронологічного діапазону. Див., напр.: *Котышев Д. М.* О поземельных сделках в Древней Руси (к изучению надписи № 25 из Киевской Софии) // Исследования по русской истории и культуре: Сб. статей к 70-летию проф. Игоря Яковлевича Фроянова. – М., 2006. – С. 164–174 (там же див. бібліографію).

⁷⁴ Публікацію за результатами сучасних досліджень див.: *Корнієнко В. В.* Перші служители Кирилівської церкви диякон Федір та священник Мартин // Пам’ятки України: історія та культура. – 2013. – № 2: (Лютий). – С. 29–30, мал. 9.

⁷⁵ ПСРЛ. – Т. II: Ипатьевская летопись. – Приложение: Разнотечения из Ермолаевского списка. – С. 82, прим. к ст. 302.

⁷⁶ *Высоцкий С. А.* Киевские граффити и “Слово о полку Игореве” // “Слово о полку Игореве” и его время: Сб. науч. трудов. – М., 1985. – С. 209. Цю думку обережно підтримав Д. Котышев: *Котышев Д. М.* О поземельных сделках... – С. 173.

Однак текстологічний аналіз цього графіті, проведений та обґрунтований А. Нікітіним⁷⁷, змушує відмовитись від тлумачення “Боянової землі” як топоніма. Відповідно до сучасних даних, текст купчої має перекладатись таким чином: “Місяця січня 30-го, [на] святого Іполита, перед попами Святої Софії княгиня Всеволодова сторгувала землю княгині Боянової. При цьому були присутні протопоп Яким, [попи] Домило, Пантелей, Степан, Михалко «нежонатик», Михайло, Данило, Марко [та] Семьон, [у той час як з боку покупця були попи] Михайло Єлисавінич [та] Іван Янчин [а з боку продавця були] Тудор Тубинов, Ілля Копилович [та] Тудор Борзятч. І перед цими свідками [княгиня Всеволодова] купила землю княгині Боянової всю [без залишку]. А за неї віддала сімдесят гривень соболинних, а у них [міститься] сімсот гривень «драничних»”.

Зважаючи на наявні дані, вживаний у літературі термін “Боянова земля” неправомірний, має йти мова тільки про “землю княгині Боянової”: не як про конкретну географічну назву місцевості на теренах Києва, а як про об’єкт права власності, що передається від однієї фізичної особи іншій. Втім, ми не можемо виключати, що у подальшому факт приналежності цієї землі княгині Бояновій спричинився до закріплення останнього імені у народній пам’яті та подальшого ототожнення конкретної території з цим антропонімом, в результаті чого він трансформувався у топонім (наприклад, у ту ж саму “Бююнь” Єрмолаївського списку Іпатіївського літопису). Проте для доведення цієї тези даних бракує, та й це завдання виходить за межі нашого дослідження.

Отже, вживання топонімів останньої категорії – назв місцевостей – було, всупереч очікуванням, надзвичайно рідкісним явищем. У написі про укладення миру між князями Святополком, Володимиром та Олегом для автора необхідним було вказати, коли і де було домовлено про мирні відносини, яким передувало збройне протистояння.

* * *

Отже, нами проаналізовано 28 випадків вживання у графіті топонімів або утворених від них прикметників. При цьому найчастіше зустрічаються назви населених пунктів, звідки походили автори написів (якщо ними були світські особи) або з якими пов’язане місце їхньої діяльності (якщо авторами були духовні особи). Незначна їх кількість щодо всієї сукупності наявного епіграфічного матеріалу змушує визнати, що при відборі інформації для включення до текстів пам’ятних чи молитовних написів вказівка географічних назв мала радше винятковий, аніж систематичний характер.

В’ячеслав Корнієнко (Київ). **Топоніми у графіті Софії Київської XI–XVII століть.**

Стаття присвячена висвітленню результатів дослідження графіті на стінах київського Софійського собору, в текстах яких зустрічаються топоніми. Автор встановлює закономірності та динаміку вживання протягом XI–XVII ст. географічних назв в епіграфічних пам’ятках храму.

Ключові слова: епіграфіка, графіті, Софія Київська, топоніми.

⁷⁷ Нікітін А. Л. Основания русской истории: Мифологеми и факты. – М., 2001. – С. 389–404.

В'ячеслав КОРНІЄНКО

Вячеслав Корниенко (Киев). **Топонимы в граффити Софии Киевской XI–XVII веков.**

В статье освещены результаты исследования граффити на стенах киевского Софийского собора, в текстах которых встречаются топонимы. Автор определяет закономерности и динамику употребления на протяжении XI–XVII веков географических названий в эпитафических памятниках храма.

Ключевые слова: эпитафика, граффити, София Киевская, топонимы.

Viacheslav Kornienko (Kyiv). **Geographic Names in the Graffiti of St. Sophia Cathedral in Kyiv from the Eleventh to the Seventeenth Century.**

The article is a result of the research about graffiti on the walls of St. Sophia Cathedral in Kyiv that is related to place names. The author investigates regularities and dynamics of usage of the toponyms in the epigraphic monuments of the cathedral from the eleventh to the seventeenth century.

Key words: epigraphy, graffiti, St. Sophia Cathedral in Kyiv, geographic names.